

Димо Вујовић

ОСЛОБОЂЕЊЕ СКАДРА 1918 ГОДИНЕ И СТАЊЕ НА ЦРНОГОРСКО-АЛБАНСКОЈ ГРАНИЦИ

Албанија је због свога положаја на Балкану била увијек у центру пажње како великих сила тако и малих држава из њеног сусједства. Она се појављује у свим крупним и ситним балканским калкулацијама, прије свега Аустро-Угарске и Италије, а затим сусједне Црне Горе, Србије и Грчке. Због тога је она била поприште оштрих сукоба међу овима и другим државама. То није престало ни када је Албанија 1913 године постала независна држава, јер и даље постоје претензије на њене територије и стварају се планови о њеној подјели. То је дошло до израза нарочито током и непосредно послије Првог свјетског рата, који је избацио из игре неке од тих партнера, а то су биле велика Аустро-Угарска и мала Црна Гора.

Остављајући да се други пут опширније позабавимо Албанским питањем у цјелини послије 1918 год., овдје ћемо се задржати само на неким елементима у вези са Албанским питањем током и послије 1918 год., а посебно у вези са Скадром.

Као што је напоменуто, Србија је имала економске и политичке претензије у односу на Албанију. Њој није успјело да те своје претензије оствари у току Првог балканског рата. Зато покушава да их реализује у току Првог свјетског рата. Њен основни супарник на Јадрану уопште па и у Албанији, била је Италија. Због тога се у вези са Албанијом развија жива дипломатска преписка између српске владе на Крфу и италијанске владе. Српска влада ствара планове да и војничким путем оствари своје намјере. У вези са тим, она ради на томе да обезбиједи наклоност француске владе, која је иначе у свему подржавала планове српске владе. Још у марту мјесецу 1917 године Пашић је намјеравао да од Црногораца и Албанаца створи једну посебну војну експедицију, која би имала да упадне у Црну Гору и сјеверну Албанију и да тамо, поред војничке, изврши и одређену политичку мисију. Али српска Врховна команда није прихватила овај план,

јер није имала повјерења у једну посебну црногорско-албанску војну јединицу.¹

Али и поред тога, српска влада и српска Врховна команда нијесу одустајале од свога плана у вези са Црном Гором и сјеверном Албанијом. Оне су га стално имале на уму, гледајући на њега више као на политички него војнички проблем. Они су се потрудили да их догађаји не затекну неспремне, па су предузели одређене војничке и политичке мјере. Прије свега, одлучено је да се створи један војни одред који би упао у сјеверну Албанију и Црну Гору. Ускоро се и приступило формирању тог одреда, за чијег је команданта у почетку био предвиђен генерал Милош Васић.²

Упоредо са тим предузете су и извјесне политичке мјере, чији је циљ био да обезбиједи наклоност француске владе према овим плановима. У том циљу Протић и пише српском посланику у Паризу следеће:

„Молим учините корак код француске владе да нам се према Црној Гори и Албанији оставе што више слободне руке и да нас у томе раду, који је више политички него војнички, генерал Депре што енергичније помаже: генерал Васић, који командује експедицијом према Црној Гори да зависи од наше Врховне команде“.³

Француска влада се одазвала овој молби, па је српској војсци оставила одријешене руке, истина — више према Црној Гори него према Албанији, јер су у вези са Албанијом постојали извјесни међусавезнички аранжмани које су и Французи морали поштовати.

Пошто су извршене све припреме, приступило се формирању одреда за операцију у сјеверној Албанији и Црној Гори. Одред је добио назив „Скадарске трупе“ и имао је ранг дивизије. У састав ових трупа ушли су: II југословенски пук (са једном брдском батеријом и 15 коњаника) и устаничке трупе Косте Пећанца, а доцније је требало да се овим трупама прикључи и Охридски одред. У исто вријеме, команданту II армије наређено је да у састав ових трупа пошаље још двије брдске батерије са штабом дивизиона.⁴ Осим српских, овим трупама прикључене су и неке француске јединице, и то: 58 шасерски батаљон, двије брдске батерије и један ескадрон коњице. Ове јединице су добиле назив »Détachment de Monténégro«.⁵

¹ Архив САН бр. 11441/11443 1—8, Забиљешке генерала Драг. Милутиновића.

² Дипломатски архив, Дубровник (ДАД), Црногорски отсјек, стр. пов. Ц. бр. 508 22-IX-1918.

³ Исто, пов. ц. бр. 531 25-IX-1918.

⁴ Архив Историског института НРЦГ (АИИ) фасц. 359, Врховна команда, обр. 31275, 10-X-1918. — Већи дио војних докумената у овом чланку цитиран је према овјереним преписима који се налазе у Архиву Историског института НРЦГ

⁵ Исто, Врховна команда, бр. 31205 8-X-1918.

Врховна команда је 8 октобра 1918 команданту Скадарских трупа послала опширно упутство у коме су детаљно изложени њихови војнички и политички задаци. У почетку овог упутства се каже:

„Задатак Скадарских трупа је: а) да брзом акцијом из Метохије што пре протерају све непријатељске делове који би се још налазили у Црној Гори и да овладају на првом месту Скадром“.⁶

У вези са поступком према албанском становништву у упутству се каже:

„Поступак са арнаутским становништвом треба такође да буде пријатељски, како се не би изазвали на отпор, који би могао да спречи извршење главног задатка Скадарских трупа. Због тога ће се команданту другог југословенског пука дати повећа сума новца ради исплате реквизиција. Ако би они ипак покушали да спрече наше покрете, растерати их оружјем“.⁷

С обзиром на хитност акције у Албанији и Црној Гори, Врховна команда није хтјела да чека док се формира команда Скадарских трупа, већ је, такође 8 октобра, директно команди II југословенског пука, који се тада налазио у Пећи, издала наређење за покрет према Скадру и Црној Гори. У том наређењу истакнути су и политички задаци пука. Врховној команди се журило због бојазни да их италијанске трупе не предухитре и прије њих стигну у Скадар и Црну Гору. У вези са тим, у овом наређењу се каже:

„Са вашим одредом и са још две брдске батерије које ће вам се послати, крените се ка Скадру и то главном колоном преко Плава, Гусиња, и долине Цијевне, а са слабијом преко Ругова и Андријевице.

Циљ вам је да што пре избијете у предео Скадра протерујући аустриске и немачке делове који би се тамо још налазили. Било би од великог интереса да у Скадар стигнете пре талијанских трупа, које ће можда доћи са југа и ако би требале да се задрже, по утврђеним споразумима, јужно од Маће. Ако би талијанске трупе покушале да вас уклоне из Скадра, одбијете то категорички и тражићете упутства од Врховне команде“.⁸ У наређењу се даље истиче да командант Скадарских трупа, под чијом је командом и II југословенски пук, полази из Скопља 9 октобра, али да пук не чека његов долазак, већ да задатак који је добио овим наређењем отпочне извршавати одмах. Али пошто пук није извршио покрет онога дана када је добио ово наређење, командант Скадарских трупа затекао га је у Пећи. Он је у Пећ стигао 10. октобра. Одмах је формирао штаб и почео да дејствује.⁹

⁶ Исто, сви датуми су по старом календару.

⁷ Исто.

⁸ Исто, Врховна команда, обр. 30995 8-X-1918.

⁹ Исто, Команда Скадарских трупа, обр. 1 10-X-1918.

На основу наређења које је добио од Врховне команде, командант II југословенског пука је 9 октобра издао заповијест да покрет колона отпочне 11 октобра у 7 часова. Формиране су двије колоне пука. Главна колона се састојала од I и II батаљона, журишне чете, IV митраљеског одељења и брдске батерије од 3 топа и требало је да се креће преко Плава и Гусиња и долином Цијевне за Скадар. Друга колона, под командом помоћника команданта пука, састојала се од III батаљона (без једне чете, која је остала у Пећи), митраљеске чете и једног брдског топа, и требало је да се креће преко Ругова и Андријевице ка Подгорици и Скадру.¹⁰ Уочи покрета, на дан 10 октобра 1918, бројно стање пука износило је 2.866 официра и војника.¹¹

Због хитности извршења задатка који је повјерен Скадарским трупама, Врховна команда је доставила директно наређење и француској јединици (Détachment de Monténégro) у њиховом саставу. Према том наређењу, требало је да она што прије крене из Призрена, гдје се тада налазила, у правцу Скадра, „како би тамо избили по могућству једновремено са српским трупама“ У погледу правца кретања, предвиђене су двије могућности: Призрен — Љум Кула—Везиров Мост—Пука—Скадар, или: Призрен — Ђаковица — Краснићи, десном обалом Дрима — Скадар. Остављено је јединици да сама одлучи којим ће се правцем кретати. У исто вријеме наређено јој је да у команду Скадарских трупа пошаље једног свог официра за везу и неколико коњаника.¹²

По пријему тих наређења, јединице Скадарских трупа извршиле су покрет. Други југословенски пук кренуо је из Пећи 11, а француска јединица из Ђаковице 13 октобра. Дјелови II југословенског пука стигли су под Скадар 16 октобра.¹³

У међувремену, 14 октобра Команди Скадарских трупа стигло је ново наређење Врховне команде. У том наређењу се каже да ће на основу споразума између савезника посада у Скадру бити састављена од енглеских, француских и италијанских трупа. Командант ових трупа биће један француски пуковник. Под његовом командом биће и она француска јединица, која је досада била у саставу Скадарских трупа, а која се сада издваја из тога састава. Од српских, односно југословенских трупа, у Скадар је требало упутити само једну чету, која би такође била под командом овог француског пуковника. Задатак ове чете састојао би се у томе да служи као кадар за образовање устаничких чета. Осим тога, наређено је да се акција српских трупа управи одмах ка Подгорици, Цетињу, Котору и уопште ка западу. С обзиром на све то, задатак ових трупа се измијенио, па је наређено да се Скадарске трупе убудуће зову Јадранске трупе.¹⁴

¹⁰ Исто, II југословенски пук, обр. 1262 9-X-1918.

¹¹ Исто, обр. 1272 10-X-1918, прилог под 4.

¹² Исто, Врховна команда, обр. 31277 10-X-1918.

¹³ Исто, Командант Југословенског одреда, обр. 1285 13-X-1918.

¹⁴ Исто, Врховна команда, обр. 31387 13-X-1918.

Ово наређење је одмах упућено команданту II југословенског пука по једном ордонансу пјешаку, а француској јидиници по једном ордонансу коњанику.¹⁵ Природно, ордонанс пјешак није могао сустићи II југословенски пук, који је већ три дана раније био пошао у правцу Скадра. Тако командант пука није на вријеме добио ово наређење, па се његова активност одвијала према већ раније примљеним заповијестима. Зато се ноћу 16/17 октобра једна чета II југословенског пука са једним водом митраљеза, водом коњице и једном комитском четом на коњима под командом једног црногорског капетана, приближила, на 300—400 метара, сјеверној ивици града и са непријатеља отпочела борбу 17 октобра у 5,30 часова. Главнина пука стигла је 17 октобра, па је у 13 часова II батаљон већ био развијен за напад на Скадар. Ове јединице су и заузеле Скадар 17 увече. Непријатељу су били упућени парламентарии који су захтијевали предају града, али је овај одбио да то учини. Непријатељ је у граду имао пет батаљона и био је изненађен нападом српских трупа.¹⁶ Он се задржао само на Тарабошу и неким другим висовима. Али 18 и 19 били су заузети Тарабош и Брдица, па се непријатељ повлачио у правцу Улциња.¹⁷ У заузимању Скадра и протјеривању аустроугарских трупа учествовале су само српске, односно југословенске трупе. Том приликом оне су заробиле 30 официра и 419 војника, заплијениле 2 брдска топа, 70 митраљеза, 3 аутомобила, 16 пољских кујни и много другог материјала, нарочито санитетског, и 5 трговачких лађа. Хране у Скадру није нађено.¹⁸

Италијани су се такође журили са југа, да би што прије дошли у Скадар. Али су закаснили, јер када је 18 увече стигла њихова пјешачка патрола, у граду су се већ налазиле српске трупе. Одмах последије ове патроле, у Скадар је стигао и командант једне италијанске бригаде. Он је захтијевао да буде командант града и да на општини истакне италијанску заставу. Командант југословенског одреда му је одговорио да је он ослободио град и да на основу тога само он може бити командант. Такође га је обавијестио да је у граду већ поставио власти, па га је замолио да у интересу реда и безбједности ниједно његово наређење не мијења. Није му дџзволио да на општини истакне италијанску заставу, већ само на згради у којој се налазио италијански штаб и на Скадарском граду.¹⁹

19 октобра у Скадар је дошао и командант 16 италијанског корпуса. Ђенерал Фереро. И он је захтијевао да се на општини истакне италијанска застава. Командант југословенског одреда је и њему одговорио да за то нема потребе, јер је он ослободио град

¹⁵ Исто, Команда Јадранских трупа, обр. 50 15-Х-1918.

¹⁶ Исто, II југословенски пук, обр. 1350 26-Х-1918.

¹⁷ Исто, Команда Јадранских трупа, обр. 103 28-Х-1918.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, Југословенски одред, обр. 1311, 20-Х-1918.

и победио непријатеља.²⁰ Ипак, приликом одласка из Скадра, дозволио је да се на општини истакне и италијанска застава.²¹

Командант Југословенског одреда јавља да је Италијанима било много криво што су његове трупе ослободиле Скадра, па су тврдили да је град пао захваљујући само њиховим акцијама са југа. Осим тога, стално су истицали да Скадра не може бити српска варош.²²

Италијани су у својим извјештајима тврдили да су њихове трупе учествовале у борбама око заузимања Скадра. Ево како италијанска Врховна команда описује заузимање Скадра у једном извјештају министру спољних послова Сонину од 5-XI-1918 г.²³:

„Један југословенски пук под командом српског пуковника Ристића окупирао је 30 октобра нови Скадра, међутим Аустријанци су остали у старом Скадру и дигли у ваздух мост на Бојани. Италијанске трупе су подрле послје борби у стари Скадра 31 октобра истичући италијанску заставу на венецијанској тврђави. Српски пуковник није дозволио команданту италијанских трупа да истакне италијанску заставу на општини уз српску и албанску заставу. Пуковник је затим изјавио Њ. Е. Фереру да је примио одређену заповијест да преузме команду Скадра у име Србије, чему се генерал Фереро противио да не може без више наредбе признати политичку окупацију од стране Србије Скадра и других територија већ одређених од савезних сила у границама албанским“.²⁴ Због свега тога, у овом извјештају тражи се хитна акција владе код савезничких влада, како би се ријешило ово деликатно питање.

Али је италијанска влада већ била предузела кораке код савезника против присуства српских трупа у Скадру, стално истичући да је то у супротности са савезничким договорима. Тако је о том проблему министар спољних послова Сонино разговарао са министром спољних послова Француске Пишоном, који се такође сагласио са тврђењем да српска окупација Скадра не одговара савезничким договорима. Сонино је инсистирао на томе да Пишон телеграфише Франше Депереу, команд. савезничких трупа за Исток, да нареди повлачење српских трупа из Скадра.²⁵ Слична дипломатска интервенција понављала се неколико пута. Тако Сонино доставља своме амбасадору у Паризу горе цитирани извјештај Врховне команде, да би га овај ставио до знања француској влади и инсистирао на хитном извршењу савезничких договора о Скадру. На основу тога, италијански амбасадор је посјетио Пишона а овај је још једном потврдио да је присуство српских трупа у

²⁰ Исто.

²¹ Исто, II југословенски пук, обр. 1350 26-X-1918.

²² Исто.

²³ Датуми италијанских докумената су по новом календару.

²⁴ I documenti diplomatici Italiani (ИДДИ), сер. VI, вол. I, док. 14.

²⁵ Исто, док. 7.

Скадру противно савезничким договорима и обећао да ће урадити све што треба да би се српске трупе повукле из тога града.²⁶ У истом смислу давао је изјаве и француски амбасадор у Риму.²⁷

Због ових сталних ургенција италијанске владе, а и иначе, Франше Депере је морао да изда наређење да се српске трупе повуку из Скадра, мада је пред Италијанима правдао заузимање Скадра од стране српских јединица, говорећи да су оне ушле у Скадар гонећи Аустријанце, који су били разбијени у току оштрих борби.²⁸

Тако је II југословенски пук морао да напусти Скадар. Први његов батаљон са батеријом од три топа пошао је у правцу Подгорице 21 октобра. Остатак пука је напустио Скадар 22 октобра и упутио се такође у правцу Подгорице. У Скадру је остављена прва чета II батаљона у јачини од 220 људи, као и српска резервна војна болница, која је остала у Скадру после повлачења српских трупа крајем 1915 године. И чета и болница стављене су под команду француског пуковника Фуртуа, који је био командант града.²⁹

Претходнице 58 шасерског батаљона, који је раније био у саставу Скадарских трупа, стигле су у Скадар 21 октобра, а батаљон 22 октобра 1918.³⁰

Чим су дошли у Скадар, Италијани су отпочели политичку агитацију. То су будно пратили српски команданти, јер су и сами имали политичке планове у вези са Скадром. Тако командант II југословенског пука, још за вријеме свог боравка у Скадру, са забринутостију извјештава о италијанској агитацији. Он јавља да је генерал Фереро држао политички говор пред скадарским првацима и да се у том говору залагао за стварање слободне Албаније под италијанским протекторатом. Осим тога, он се интересовао о задацима и намјерама српских јединица.³¹ Уосталом, активност Италијана задавала је много бриге српским војним и политичким властима не само у Скадру већ и дуж читаве црногорско-албанске границе, па и у самој Црној Гори, јер су они стално подбадали против Срба, односно Југословена, како погранична албанска племена тако и саме Црногорце. Они су се нарочито борили против евентуалних планова да се Скадар и сјеверна Албанија прикључе новој југословенској држави. Као противтежу таквим плановима, Италијани су у својој пропаганди истицали независну Албанију, надајући се да ће је тако читаву ставити под свој протекторат. У том циљу у Скадру су биле и организоване

²⁶ Исто, док. 25.

²⁷ Исто, док. 76.

²⁸ Исто, док. 122.

²⁹ АИИ, ф. 359, Југословенски одред, обр. 1322, 21-X-1918 и Команда Јадранских трупа, обр. 403 22-X-1918.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, II југословенски пук, обр. 1350 26-X-1918.

манifestације 25 октобра, на којима су Албанци тражили да се Скадар, околина и сви крајеви гдје се говори албански припоје јужној Албанији. Том приликом су дошли и делегати из Улциња и поднијели молбу да цијело Црногорско Приморје припадне Албанији. Чак су очекивани и делегати из Бара.³²

У својој активности Италијани су се много ослањали на католичко свештенство, првенствено на скадарскога бискупа Сређија. Још приликом уласка италијанских трупа у Скадар, Сонино је нашао за потребно да скрене пажњу генералу Пијађентинију, команданту италијанских трупа на Блакану, да италијански командант који уђе у Скадар увјери бискупа Сређија да ће италијанска влада свестрано помагати католицизам. У исто вријеме он подвлачи да бискуп Сређи заслужује сваку пажњу, јер је у прошлости показао своју наклоност према Италијанима. Осим тога, наглашава да према свештеницима треба бити врло обазрив.³³ Тако је Италијанима успјело да католичке свештенике у Скадру и сјеверној Албанији придобију за себе и да од њих направе неуморне агитаторе и заштитнике италијанских интереса у овим крајевима.

Оснивни задатак српске чете која је остала у Скадру био је у томе да прати ову италијанску пропаганду, да је парира уколико јој то буде могуће и да испитује расположење народа. Али је положај ове чете био врло тежак, јер савезнички договор о саставу окупационих трупа у Скадру није предвиђао и српску јединицу. Тако је она боравила тамо у неку руку нелегално, па је било чак и захтјева да она одмах напусти Скадар. Тако је 1 новембра 1918 командир ове чете капетан Милићевић добио наређење од начелника штаба пуковника Фуртуа да чета напусти Скадар. Капетан Милићевић је одбио да то изврши све док такво наређење добије од свог команданта пука.³⁴ У вези са овим, командант Јадранских трупа упутио му је наређење да остане у Скадру све док не добије вијест од Врховне команде.³⁵ У исто вријеме, командант Јадранских трупа је писао и команданту Скадра, француском пуковнику Фуртуу, и замолио га да српска чета и даље остане у Скадру, док не добије наређење од српске Врховне команде.³⁶ Пуковник Фурту је на то пристао, јер је био наклоњен српским плановима у вези са Скадром и сјеверном Албанијом.

Тако се ова јединица задржала у Скадру још извјесно вријеме. Њен задатак јасно се види из акта који је командант Јадранских трупа ускоро послао командиру те чете. У акту се каже:

„Не истичући се сувише и не поверавајући се никоме, командир треба будним оком да прати шта се догађа у Скадру и да

³² Исто, ф. 412, Команда Јадранских трупа, обр. 199 3-XI-1918.

³³ ИДДИ, сер. VI, вол I, док. 33.

³⁴ АИИ ф. 412, Команда Јадранских трупа, обр. 199 3-XI-1918.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, обр. 341 17-XI-1918.

о томе хитно извештава. Мислим да не би било рђаво да се у Скадру организује једна мирна манифестација у корист сједињења са Србијом. О овоме ће се командир на веома обазрив начин споразумети са тамошњим насељењем пријатељски расположеним према нама, и постарати се такође обазриво, да ова манифестација, ако се уопште приреди, не буде повод за непријатне инциденте“.³⁷

У овом духу је командир чете и раније радио. У томе му је био наклоњен и командант мјеста, француски пуковник Фурту. Он је савјетовао да се нешто предузме како би муслимани Скадра поднијели писмени захтјев о припајању Скадра Југославији.³⁸ Осим капетана Милићевића, у Скадру су за исте циљеве радили, или се бар тако претстављали, и неки други људи. Тако је 5 новембра у Скадар са Цетиња стигао Душан Дрецуна, бивши секретар црногорског посланства у Цариграду. Он је, како је изјавио, дошао на своју иницијативу, да ради за интересе Југославије у Скадру. Одмах се повезао са Французима, прво са једним мајором а потом са пуковником Фуртуом, који га је већ 6 ујутру позвао на разговор. У исто вријеме Дрецуна се повезао и са капетаном Милићевићем, командиром српске чете у Скадру, и изјавио му да не жели ићи код пуковника Фуртуа док се са њим не споразумије. На разговор код пуковника отишао је тек после подне. Разговарали су врло дуго о стању у Црној Гори и Скадру. О доласку Дрецуновом у Скадар и његовом разговору са пуковником Фуртуом капетан Милићевић је обавијестио команданта Јадранских трупа. У том извјештају он је нагласио да је Дрецунов долазак одмах изазвао преокрет на боље у погледу стања југословенске ствари у Скадру.³⁹ На овај извјештај командант Јадранских трупа је одговорио, поред осталог, сљедеће: „Одобравам све досадање поступке командирове и похваљујем рад г. Дрецуна, коме ћете саопштити, да ћу му у најкраћем року послати детаљне инструкције“.⁴⁰

У исто вријеме командант се обратио делегату српске краљевске владе Светозару Томићу, тражећи да „г. Томић и Црногорски одбор поднесу своје мишљење о личности г. Дрецуна и о његовој даљој употребљивости“.⁴¹ Изгледа да је одговор о Дрецуну био негативан, јер је командант Југословенских трупа нешто касније јавио капетану Милићевићу сљедеће:

„Питање о г. Дрецуну решено је на тај начин, што је утврђено да он нема квалификација да му се повери заступништво наших интереса. Према овоме, нека и командир подеси своје држање према г. Дрецуну и нека обрати озбиљну пажњу на његов

³⁷ Исто, обр. 288 10-XI-1918.

³⁸ Исто, обр. 261 8-XI-1918.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

рад у Скадру, јер постоји основана сумња да г. Дрецуна ради прогив наших општих српских интереса. Пуковнику г. Фурту-у или његовом начелнику штаба могао би командир, у приватном разговору и на деликатан начин, ставити до знања, да г. Дрецуна не ужива поверење ни ове команде ни црногорских власти уопште и да му је међу Црногорцима, уопште, ауторитет врло проблематичан. Иначе са г. Дрецуном не заснивати никакве везе нити учинити ма каква саопштења“.⁴²

Дрецуна је код Француза уживао велико повјерење. Осим онога који је обавио са пуковником Фуртуом 6 новембра послје подне, он је са њим, истог дана увече, имао још један, много дужи разговор. На основу тог разговора, односно података које је пружио Дрецуна, пуковник Фурту је, по специјалном куриру, упутио један опширан извјештај у Париз. У извјештају су третирани следећи проблеми: 1) жеље и захтјеви Југословена из досадашње Аустро-Угарске, 2) тежње Црногораца, 3) захтјеви Албанаца и 4) политичке акције Срба и Италијана у вези са Скадром. Дрецуна је о свему томе обавијестио кап. Милићевића, а овај команданта Јадранских трупа. Према том извјештају, Дрецуна је пуковнику Фуртуу пружио информације које одговарају српским односно југословенским интересима.⁴³

Пуковник Фурту је одмах послје тог разговора упутио Дрецуна у Црну Гору да испита „како се врше сад избори (за Подгоричку скупштину — Д. В.) у Црној Гори да није случајно под пресијом српске војске и какво је расположење у Црној Гори“⁴⁴, јер о томе треба да поднесе извјештај својој влади.⁴⁴

И поред тога што су према њему имали негативан став, Дрецуна се вратио у Скадар, па је и даље одржавао везу са Французима, односно са пуковником Фуртуом, командантом савезничких трупа у Скадру. Дрецуна је за њега превео и резолуцију Подгоричке скупштине. Ускоро га је пуковник Фурту послао у Котор и Приморје, да тамо испита активност Италијана и о томе му поднесе извјештај. Дрецуна је о томе обавијестио капетана Милићевића.⁴⁵

Негдје у исто вријеме када и Дрецуна, у Скадар је дошао и бивши црногорски официр Шћепан Лазовић. Њега је у Скадар упутио Светозар Томић, делегат српске владе при команди Јадранских трупа и члан Централног извршног одбора за уједињење Црне Горе и Србије.

Он је био стављен на располагање капетану Милићевићу за политички рад у Скадру и дјеловао је као цивилно лице.⁴⁶ Осим Ла-

⁴² Исто, обр. 324 15-XI-1918.

⁴³ Исто, обр. 285 9-XI-1918.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто, обр. 403, 20-XI-1918.

⁴⁶ Исто, обр. 285 9-XI-1918.

зовића, у Скадру су били активни и неки Срби, односно Црногорци који су били тамо стално насељени. То су били: архимандрит Виктор, поп Јован Штрикић и учитељ Харалампје Андрић. Капетан Милићевић је са њима стално одржавао везу, па се залагао да им се материјално помогне, јер су били без икаквих средстава још од евакуације српске војске и капитулације Црне Горе.⁴⁷

Он је одржавао везу и са осталим Србима и Црногорцима. То се види из његовог извјештаја од 12 новембра у коме каже: „Јуче сам ишао у село Враку, где су ме нарочито позвали сељани. Они су ми се нашли на услузи као честити Срби ноћу између 16 и 17 октобра дајући ми податке о посади непријатеља у Скадру, јер сам ја био упућен са четом пре пука. Имајући у виду наређење команданта пука да моја чета има да послужи као кадар за образовање устаничких чета, ја сам и сам мислио да обиђем ово српско село. У селу има око 100 пушака а треба им још толико. И код њих се опажа да су се Арнаути из оближњих села осилили, јер су почели тражити „крв“. За сад сам им препоручио да се држе мирно и да не стварају зађевице са Арнаутима, а да се од њих добро чувају нарочито ноћу помоћу својих патрола“.⁴⁸

Чим је дошао у Скадар, са овим људима повезао се и Лазовић. Већ неколико дана послје доласка у Скадар, он са попом Штрикићем шаље извјештај поводом избора албанских посланика за Скадар.⁴⁹ Лазовић је извјештавао да је дознао да је Есад-паша, који се тада налазио у Француској, послао наређење својем повјеренику у Тирани, а овај својим људима у Скадар, „да се у свему држе солидарно са српским трупима у Скадру и да се за савете имају обраћати само команданту српских трупа“.⁵⁰ Али се Лазовић, који је био развио прилично велику активност, није могао дуго задржати у Скадру. Његов рад је одмах пао у очи противницима српских, односно југословенских планова у томе мјесту, па су му чак упутили поруку да ће га убити. О томе капетан Милићевић каже: „Лазовић је почео да ради и као Србин и као патриот. То је пало у очи и он је требао да се уклони. Пре два дана дошла му је порука да се спремају да га убију. Значи — наглашујем, да је био на сметњи. Г. Лазовић је почео прикупљати виђеније људе и припремати их да једног дана буду отворено наше присталице и у томе је успевао. Чим су га видели да се састаје са виђеним грађанима, који би могли повући масу за собом, они су опазили и опасност по себе“.⁵¹ И заиста, Лазовић је протјеран из Скадра. Њега је 12 новембра позвао шеф штаба пуковника Фуртуа и саопштио му да 13 новембра мора напустити Скадар, па му је дао објаву и 30 франака за путни трошак. Капетан Милићевић је

⁴⁷ Исто, обр 288 9-XI-1918.

⁴⁸ Исто, обр. 325 15-XI-1918.

⁴⁹ Исто обр. 285 9-XI-1918.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, обр. 324 15-XI-1918.

протестовао против таквих поступака према Лазовићу, тврдећи да је Лазовић официр који је њему придодат на службу. Али та интервенција није помогла. Напротив, — речено му је да ће бити протјерани и остали Црногорци и Срби, јер постоји опасност да изазову инциденте са Албанцима.⁵²

Осим Срба и Црногораца, у Скадар су упућивани да раде за српске, односно југословенске интересе и неки Албанци. Тако је команда Јадранских трупа упутила у Скадар два бивша црногорска официра и једног наредника, који су били Албанци по народности, са наређењем: „Употребити их за агитацију у корист наше ствари“.⁵³ Али је њихов рад био отежан. Тако је једнога од њих, чим је дошао, 16-X-1918, ухапсила скадарска полиција под оптужбом да је агитовао против владајућег поретка у Скадру. Њему су пријетили да ће га убити, и он се због тога нигдје није смιο појављивати, тако да о неком његовом раду није могло бити ни говора. Због тога је он ускоро морао напустити Скадар. Остала двојица су послје кратког времена и сами отишли из Скадра.⁵⁴ Дакле, ови људи нијесу успјели да организују и развију неки озбиљнији рад, те њихово бављење у Скадру није оставило неких значајнијих трагова.

У својој пропаганди Срби су користили велику мржњу и подвојеност која је постојала између муслимана и католика. Према извјештају капетана Милићевића, муслимани, пошто не могу створити своју државу, не би жељели да дођу под католике, па су расположени према Југославији и радо би јој се припојили. У вези са тим, он истиче чињеницу да муслимани чине већину у Скадру. Супротно њима, католици су, на челу са католичким поповима, наклоњени Италији, која вјешто користи ове попове, дијелећи им и приличне новчане своте. Преко њих Италијани желе да истисну Србе и Французе. Радиле су на томе да прибаве једну изјаву, којом би Албанци тражили њихов протекторат, укључујући Улцињ и Бар. У том погледу су били нарочито активни многи дошљаци који су се налазили у Скадру. Капетан Милићевић сматра да би се можда и католици придобили за Југославију ако би се ти дошљаци уклонили из Скадра.⁵⁵

У Скадру су боравили и неки бивши црногорски официри иначе Албанци, који су били противници присаједињења Скадра Југославији, па су чак радили и на томе да се Албанији припоје и она погранична племена која су раније била у саставу црногорске државе. У том циљу су одржавали сталну везу са главарима тих племена. Тако су се, на пр., вођи Хота и Груда жалили команданту савезничких трупа у Скадру, пуковнику Фуртуу, на окупацију и реквизицију, о чему је овај обавијестио команданта Ја-

⁵² Исто.

⁵³ Исто, обр. 285 9-XI-1918.

⁵⁴ Исто, обр. 403 22-XI-1918.

Исто, обр. 285 9-XI-1918.

дранских трупа.⁵⁶ На то је командант Јадранских трупа одговорио да та обавјештења нијесу тачна, па каже: „Обавештења, која не одговарају правом стању ствари, добио је тај командант од лица, непријатељски расположених према законитој управи у Црној Гори, и вољних да у околини Скадра продуже и даље стање интрига и нереди, које је владало до ослобођења те вароши од стране српске војске“.⁵⁷

Осим тога, једна група наоружаних Хота и Груда, по наговору и на челу са овим официрима, манифестовала је пред скадарском општином и захтијевала да се њихова племена припоје Албанији. У свему овоме видну су улогу играле и католички свештеници, који су се са њима састајали.⁵⁸

На сву ову активност око припајања Скадра Албанији, која се одвијала у Скадру, Срби су нерадо гледали. Када је за 15 (28) новембар била заказана прослава независности Албаније у Скадру, Срби су захтијевали од Француза да осујете ову прославу, јер је уперена против српских интереса. Али ови то нијесу прихватили. Напротив, српским официрима и војницима било је забрањено да излазе из касарни 14 (27) послје подне и 15 (28) цио дан.⁵⁹ На ову свечаност били су позвани претставници читаве Албаније, а Скадар је био изабран као мјесто прославе да би се и тиме манифестовала његова нераздвојност од Албаније. Манифестовало се кроз варош и држани су разни говори, којима је тражена Велика Албанија, у чији би састав ушли чак и Скопље и Нови Пазар. У општини скадарској било је свечано примање честитки, на које је био писмено позван и командир српске чете у Скадру. Али он није хтио отићи на то честитање. Он је био увријеђен због поступка према његовој чети, па је имао намјеру да накнадно посјети претсједника општине и да му скрене пажњу на несмотреност према Србима, односно Југословенима, који су их ослободили.⁶⁰

Али положај српске чете се сваким даном погоршавао. То је нарочито дошло до израза када је пуковник Фурту издао наређење да у Скадру почну да функционишу све установе које су постојале за вријеме интернационалне управе у граду. Тако су сви чиновници из интернационалних установа примили 11 новембра своје дужности, а 12 су били претстављени пуковнику Фуртуу. Пошто у тим установама нијесу својевремено били заступљени и претставници Црне Горе и Србије, то је боравак српских, односно југословенских трупа у Скадру био сада излишан.⁶¹

Ово смјењивање албанских и обнова интернационалних органа власти у Скадру изазвало је оштро реаговање Италијана и

⁵⁶ Исто, обр. 292 9-XI-1918.

⁵⁷ Исто, обр. 292 10-XI-1918.

⁵⁸ Исто, обр. 288 9-XI-1918.

⁵⁹ Исто, обр. 324 15-XI-1918.

⁶⁰ Исто, обр. 346 17-XI-1918.

⁶¹ Исто, обр. 324 15-XI-1918.

албанских националиста, које су потстрекавали Италијани. Италијани су се плашили да ове власти које је поставио француски пуковник Фурту не прошире своју надлежност и ван граница вароши Скадра, — што би угрозило њихове интересе, јер су на осталој албанској територији биле само италијанске окупационе трупе. Због тога је Сонино, који је тада био у Паризу, 30 новембра 1918 писао сљедеће: „Молим телеграфирајте Пијаћентинију да власти скадарске не треба да имају ма какву ингеренцију у Албанији од нас окупираној. Молим реците Манџонију да одобрам његов извјештај око формирања албанског националног савјета и односне трошкове. Такав савјет треба да буде организован што прије у Драчу од албанских лица која су нама привржена и са влашћу над читавом Албанијом коју смо ми окупирали, изузимајући Валону и њено залеђе. Одобрено сам предвиђене трошкове“.⁶²

Дакле, као што се види, Италијани су, као контраакцију формирању интернационалне владе у Скадру, форсирали формирање једног свеалбанског савјета састављеног од личности њима привржених. Осим тога, као непосредни одговор на обнову интернационалне управе у Скадру, Италијани су потстакли одржавање једне скупштине у Алесију. Француски пуковник Фурту био је против овог састанка, па је оптуживао Италијане да су га они инспирисали и захтијевао је од њих да то спријече. Али Италијани су енергично одбијали те оптужбе, стално тврдећи да је састанак у Алесији само реакција албанских националиста на самовољан поступак пуковника Фуртуа приликом обнове интернационалне управе у Скадру.⁶³

Италијанске оптужбе да је поступак пуковника Фуртуа самовољан и у супротности са савезничким договорима одбацила је француска влада, тврдећи да Фурту није урадио ништа што би било противно савезничким договорима. Напротив, он је само обновио међународне власти које су у Скадру постојале прије рата.⁶⁴

Тврдње италијанске владе да је скуп у Алесију припремљен и одржан независно од њене политике не одговара чињеницама. То се види из низа аката министра иностраних послова Сонина. У једном од њих од 7-ХИИ-1918, упућеном врховном команданту и команданту италијанских трупа на Балкану, он препоручује да се посао око скупа у Алесију убрза и да се у вези са тим ради озбављиво.⁶⁵ У акту од 8-ХИИ-1918 он говори да ће на скупу у Алесију албански претставници захтијевати формирање једне провизорне владе са сједиштем у Скадру и под италијанским покровитељством.⁶⁶ Тог истог дана он је генералу Пијаћентинију упутио акт у коме му каже да покрет у Алесију због неорганизованости мо-

⁶² ИДДИ, сер. VI, вол I, док. 402.

⁶³ Исто, док. 492 и 756.

⁶⁴ Исто, док. 756.

⁶⁵ Исто, док. 489.

⁶⁶ Исто, док. 492.

же попримити карактер партикуларистички и сепаратистички — за сјеверну Албанију, и да због тога може измакнути испод италијанске контроле. Зато препоручује да се на главаре утиче да промијене карактер ове манифестације, привукујући је и усклађујући са иницијативама Драча.⁶⁷

Скупштина у Алесију је одржана 9 децембра, под претседништвом истакнутог албанског првака Биб Доде, који је био велики италијанофил. Присуствовало јој је око 100 делегата. Скупштина је закључила следеће: 1) Скадар, први град сјеверне Албаније и погранична тврђава, треба да сачињава саставни дио Албаније, 2) Садашњи режим се ограничава само на општину скадарску, али пошто је град био пријестоница провинције, то у њему треба да функционишу албанске власти за ту провинцију.⁶⁸

Захваљујући настојањима Италијана, као што се види, на овом скупу није формирана нека албанска влада за читаву Албанију, чије би сједиште било у Скадру. Италијанима је успјело да се донесу само закључци у вези са Скадром, а што се тиче формирања централне владе, Биб Дода и други су се прикључили, како су то Италијани жељели, иницијативама Драча.

Али и поред закључака скупштине у Алесију и свих сличних протеста, интернационалне власти су остале у Скадру све до повлачења француских трупа, када су власт преузели претставници централне албанске владе.

Као што смо већ рекли, обновом интернационалне управе отежан је положај и рад српске чете, тим више што се она нелегално задржала у Скадру. Њени официри и војници су на сваком кораку осјећали да их гледају као неки сувишан терет. То се огледа у чињеници да је пуковник Фурту стално избјегавао да прими капетана Милићевића. Због тога он пише команданту Јадранских трупа следеће:

„Кад би се издејствовало да и наша посада у Скадру буде равноправна са осталим савезницима, онда би сасвим друкчије били третирани од команданта савезничких трупа у Скадру и самим тим имали већег угледа међу грађанством. Овако сваки зна да смо у Скадру привремено, јер им је неко казао и сваког часа очекују да ми одемо. Нац би углед у том случају скочио и наше присталице постали би слободнији и отворени.“⁶⁹

Али, српска посада је узалуд чекала побољшање свога статуса. Догодило се управо супротно: она је морала и да напусти Скадар. Командант Јадранских трупа је 22-ХИ-1918 наредио да чета из Скадра отпугује у Котор, а болница у Подгорицу.⁷⁰ На основу тог наређења, 25-ог новембра 1918 почела је евакуација болничког материјала и ратног плијена из Скадра.⁷¹

⁶⁷ Исто, док. 493.

⁶⁸ Исто, док. 536.

⁶⁹ АИИ ф. 412, Команда Јадранских трупа. обр. 346 17-ХИ-1918.

⁷⁰ Исто, обр. 403 22-ХИ-1918.

⁷¹ Исто, обр. 470 27-ХИ-1918.

Послије одласка ове чете, у Скадру није остао никакав претставник српски, нити војнички нити цивилни. То је изазвало забринутост извјесних кругова, нарочито црногорских, који су се живо интересовали питањем Скадра. Ту прије свих долази у обзир Андрија Радовић, претсједник Црногорског одбора за народно уједињење, који је, борећи се да Скадар припадне Југославији, желио да тиме, поред осталог, стекне извјестан политички капитал. Ускоро послједје одласка српске чете из Скадра, он шаље претсједнику владе у Београд један телеграм у коме каже да је нужно да се неко одмах пошаље у Скадар ради пропаганде. Он се договорио са Извршним народним одбором у Подгорици „да се пошаљу ради пропаганде у Скадар неколика угледна Црногорца под изговором да се баве питањем преноса хране и другог Бојаном и Језером“ У исто вријеме он предлаже претсједнику владе да се са истим циљем упуте у Скадар и делегати државе Срба, Хрвата и Словенаца, јер ће имати много више успјеха када се агитује да Скадар уђе у састав нове државе СХС, него да припадне Црној Гори. Радовић предлаже да ти југословенски повјереници буду један францисканац и један хоџа из Босне. Осим тога, он сматра да би било добро да се упуте још два францисканца, који би радили у Албанији преко Подгорице и Ђаковице. Мисли да би се бригадир Радомир Вешовић могао употријебити за пропаганду међу Албанцима око Ђаковице. Сматра да за све ово не би требало жалити новаца.⁷²

Радовић је упутио исти предлог и Милосаву Раичевићу, који је био министар у ондашњој београдској влади.⁷³

Иако није имао неку званичну функцију, Радовић се понашао као човјек који има за све одријешене руке. С обзиром да из Београда нијесу ништа предузимали у вези са његовим предлогом, он није хтио да чека, већ је у заједници са Извршним народним одбором одредио и послао као делегата Алексу В. Мартиновића, бившег црногорског консула у Скадру, коме су тамошњи људи и прилике били прилично познати. Мартиновић је отпутовао у Скадар у другој половини децембра 1918 године и тамо је радио званично као делегат за исхрану, премда му је основни задатак био политички рад.⁷⁴ Он се одмах дао на посао: повезао се

Исто, обр. 625 13-XII-1918.

⁷³ Исто, обр. 634 14-XII-1918.

Мартиновић је остао у Скадру до краја августа 1919 год., када је био смијењен, јер због његовог политичког става није био погодан за ондашње владајуће кругове. О томе је сам Мартиновић писао 1921 г. слѣдеће: „Али сам имао једну велику ману, а то је: да сам био Црногорац и бивши црногорски чиновник. Зна се да Црногорци, осим неколико привилегованих, нијесу могли, због неповјерења које су им стварали извјесни трабанти, покривати никакав важан, независан политички положај“. („Црна Гора“ год. II, бр. 65, 2-IX-1921). Мартиновића је замијенио за политичке ствари Љ. Нешић, а за послове превоза исхране Иво Вукотић. (Исто).

са француским командантом у Скадру, затим са истакнутим Србима и Црногорцима и другим пријатељима југословенске политике у Скадру. О свему томе он је подносио опширне извјештаје Андрији Радовићу и Извршном народном одбору.

У другој половини децембра у Скадру је боравио и сам Андрија Радовић. Он је тамо стигао 18 и остао до 22 децембра. О свом боравку у Скадру он је телеграмом обавијестио српског војног изасланика у Паризу. У телеграму наглашава да су Италијани врло активни у пропагирању свога протектората над Албанијом. Али, према Радовићу, југословенска ствар у Скадру је осим Италијана имала још једног великог противника, а то је био енглески генерал Филипс, познати албанофил. О њему Радовић у своје телеграму каже сљедеће: „Акција енглеског генерала Филипса, који се налази у Скадру, јако шкоди нашим интересима, он је отворени противник Југословена, јер ради за Италијане и велики је партизан Албаније. Његову акцију не може никад одобрити Форен Офис. Молим обратите пажњу енглеској влади, нашим пријатељима и свима другима. Ја сам се обратио и сам енглеским официрима, као капетану Брадију. Молим настаните за опозивање овог ђенерала“. Војни изасланик је овај телеграм доставио Пашићу, Трумбићу и посланику у Паризу.⁷⁵ Генерал Филипс је дознао за ову Радовићеву оптужбу, па је једном приликом изјавио делегату Мартиновићу да је истина да он жели независну Албанију, али да то никако не значи да ради против Југославије.⁷⁶

Ускоро последије повратка из Скадра Радовић је тамо упутио Милована Бошковића, Митра Ђуровића и неког Орландића. Они су у Скадар стигли 30 децембра 1918 године и имали су да обаве неку посебну политичку мисију. Чим су стигли, један официр из штаба пуковника Фуртуа позвао је Бошковића да се изјасни о циљу њиховог доласка у Скадар. Изгледа да су, поред осталог, били допутовали и у вези са бјекством из подгоричког затвора Милутина Вучинића и ранијим бјекством Јована Пламенца. То се да закључити из сљедећих ријечи делегата Мартиновића:

„Поћера која је дошла из Подгорице била је слабо организована, а посве неопрезна. За њу овамо свако зна. То је и нелијепо и штетно по наш овамошњи углед. Такве ствари или би требало изводити опрезно и паметно, или их се посве проћи. Тијем је скренута нарочита пажња на све наше овамо. Сљедствено г. Мил. Бошковић и г. М. Ђуровић нашли су се у немогућности да ишта

⁷⁵ АИИ ф. 363, Врховна команда обр. 35284.

⁷⁶ Исто, ф. 122, А. Мартиновић — А. Радовићу, Скадар 2-I-1919.

ураде за испуњење повјерене им мисије. При томе су и касно стигли“.⁷⁷

И сам Мартиновић је опширно обавјештавао Андрију Радовића о бјекству Ј. Пламенца и касније Милутина Вучинића и другова. Мартиновић је осим тога прикупљао за Радовића разне статистичке податке, који су му били потребни за пропаганду и дипломатску активност у вези са Скадром. У овом циљу је користио и инжењера Бриоа, који је живио у Скадру.⁷⁸

Предмет нарочите Мартиновићеве пажње била је антијугословенска кампања у Скадру, а нарочито у вези са пограничним албанским племенима која су била у југословенској граници. У Скадру су постојале двије антијугословенске групе, потпомагане од Италијана и, дјелимично, Енглеза, нарочито од стране генерала Филипса. Једну групу сачињавали су сами Скадрани, претежно католици. Другу групу сачињавали су избјеглице из јужне Албаније, а нарочито избјеглице са југословенске територије, окупљене у Скадру. Они су скоро сви били муслимани. Формирали су тзв. „Косовски комитет“ и ускоро почели да издају лист који се звао „Попули“. Први број овог листа, који је имао антијугословенски карактер, изишао је почетком 1919 године.

Осим њих, у Скадру су се купили и црногорски побуњеници и присталице краља Николе. Тако је овај град постао центар антијугословенске активности и кампање.⁷⁹

Основна брига албанских националиста и њихових удружења у Скадру била је повезивање са пограничним албанским племенима, како би се ова бунила и захтијевала да се припоје Великој Албанији. Та се активност одвијала у капетанијама Бојанској, Крајинској и једном дијелу Шестанско-селачке, затим у правцу Улциња, у Хотима, Грудима, Плаву, Гусињу, Пећи и Ђаковици. Дакле, дуж читаве граничне линије. Вође ове активности, међу којима су се нарочито истицали католички свештеници, били су задовољни успјехом који су постигли, јер су рачунали да су сва ова племена придобили за себе.⁸⁰ Заиста су имали извјесних успјеха, што се огледало у сталним побунама ових племена и захтјевима да се прикључе Албанији. Нека су од тих племена још првих дана послје ослобођења манифестовала своје непризнавање нове власти. Тако, на пр., капетаније Бојанска, Крајинска и један дио Шестанско-селачке нијесу хтјеле да бирају посланике за Подгоричку скупштину. Не само то, — најурили су све чиновнике који су тамо били постављени, изјављујући да неће да имају посла са Црном Гором, односно Југославијом, већ желе да се

⁷⁷ Исто, 31-ХП-1918.

⁷⁸ Исто, 2-И-1919.

⁷⁹ Исто, А. Мартиновић — Извршном народном одбору, Скадар 5-И-1918, Извјештај бр. 5.

⁸⁰ Исто.

уједине са Албанијом. По наговору из Скадра, они су у том смислу преко својих изасланика предавали разне молбе француској и енглеској команди у Скадру.⁸¹ О томе је касније јављао и командант Јадранских трупа. Он каже: „Покушало се прво са постављањем претседника општина (наших људи) и да се преко њих ради, али су их сељаци збацили, покушано је да се ради преко њихових људи, уверавањима, који су и до Бара силазили, али и то није помогло. Они су шиљали своје делегате у Скадар и тамо су добили инструкције да ће се њихово питање на конференцији мира расправљати“.⁸²

Слично су радили и Хоти и Груди. Као што смо раније навели, и њихови су главари, по наговору из Скадра, долазили и предавали своје захтјеве савезницима и организовали манифестације у Скадру. Њима су енглески генерал Филипс и бискуп Саређи, како каже у једном свом извјештају А. Мартиновић, „препоручили да се држе мирно, али одважно, јер да ће им мировна конференција овог пута остварити њихове праведне жеље“.⁸³

Са Скадром су се одмах повезали и неки прваци из Плава и Гусиња. Они су тамо упутили пет писама у којима су изјављивали да не могу да трпе нову власт и да желе да се споје са Албанијом, па у том циљу траже материјалну и моралну помоћ. Ускоро је у Скадар дошао један од тих првака и скупљао новчане прилоге. За сакупљени новац купљено је оружје и муниција, па је пребачено у Плав и у Гусиње. Они су предузимали кораке и код савезничких власти у Скадру, износећи и њима своје захтјеве.⁸⁴

На активизацију пограничних албанских племена много је утицала и Божићна побуна у Црној Гори. О томе А. Мартиновић каже: „Наду на погун успјех улијевају им и последњи немилли догађаји на Цетињу, које овдје страшно увеличавају, на разне начине препричавају и настоје да помоћу њих од нас одбију наше јвдашње пријатеље“.⁸⁵

А командант Јадранских трупа је о томе писао следеће: „Овоме снажно иду на руку Италија, која овај покрет руководи и заштићава, и црногорски емигранти, који су се склонили у Скадру и другим албанским местима. Ове тежње су особито проносниране у околини Плава и Гусиња и у југозападном делу Црне Горе. Хаос и безвлашће које влада у Црној Гори иду само на руку талијанском агитовању, које има за циљ да одвоји Црну Гору из састава Југославије“.⁸⁶

⁸¹ Исто.

⁸² Исто, ф. 363 Врховна команда, обр. 35719.

⁸³ Исто, ф. 122, А. Мартиновић, Извршном народном одбору, Скадар 5-I-1918, Извјештај бр. 5.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Исто, ф. 363, Врховна команда, обр. 34824.

На читавој граничној линији осјећало се врење, па су уско-ро отпочеле и војничке акције. Становници Крајине и Анамала су и даље одбијали да приме ма какве власти, било војничке било цивилне, и били су спремни да се томе одупру оружјем. Када су од њих тражени регрути и успостава власти, дигли су се на оружје са циљем да спријече долазак на њихову територију ма кога. У исто вријеме, поново су послали у Скадар, у савезничке команде, своје претставнике да им саопште расположење народа. Према извјештају команданта мјеста из Бара, рачуна се да је у овим крајевима било око 3.000 способних за борбу и наоружаних Албанаца.⁸⁷ Они су изјављивали да ће своју судбину повјерити само ономе чији буде Скадар, а да ће до рјешења тога питања оружјем одбити сваки покушај да се запосједне њихова територија.⁸⁸

Још критичнија ситуација била је у Плаву, Гусињу и према Пећи и Ђаковици. Тамо су се Албанци масовно дигли на оружје. Тако су 9 фебруара кренули у три колоне: преко Дечана, долином Бистрице и преко Ругова у правцу Пећи. Али војни одред у Пећи, потпомогнут добровољцима Црногорцима и Албанцима, успио је да до 16 фебруара одбаци нападаче и овлада клисуром Пећке Бистрице и висовима на њеним обалама, послје чега су побуњеници почели да бјеже.⁸⁹

Много озбиљнија ситуација наступила је у Плаву и у Гусињу. Чим се десио догађај код Пећи, одржан је састанак у окружном начелству у Андријевици на коме је одлучено о мјерама које треба предузети. Са свим предложеним мјерама сагласио се командант Јадранских трупа.⁹⁰

Побуњеници су и у Плаву ступили у акцију. Они су 14 фебруара опколили посаду у Плаву и захтијевали од ње да преда оружје и напусти Плав.⁹¹ Због овакве ситуације, из Београда је упућен у Црну Гору са упутствима и новцем министар Милосав Раичевић. Он је стигао у Андријевицу 16 фебруара, а већ 17 је послао, путем телеграма, извјештај о ситуацији.⁹² Главни напад на побуњенике отпочео је 19 фебруара. У борбама су учествовале Горњовасојевићка и Доњовасојевићка бригада, под командом војводе Лакића Војводића, затим опкољена чета у Плаву и II батаљон Охридског одреда, који је ради ове акције упућен од Пећи, пошто је тамо била углавном рашчишћена ситуација. Борбе су вођене два дана, и то 19 и 20 фебруара. Покушани су и преговори, али су остали без резултата, јер иако су побуњеници изјављивали да су лојални краљу, влади и војсци, нијесу никако дозво-

⁸⁷ Исто, обр. 35719.

⁸⁸ Исто, обр. 37536.

⁸⁹ Исто, обр. 36.037.

⁹⁰ Исто, обр. 35712.

⁹¹ Исто, обр. 35897.

⁹² Исто, обр. 36149.

лавали да војска уђе у Плав, а о разоружању нијесу хтјели ни да чују. Побуњеници су били потиснути, а Плав и Гусиње заузети.⁹³ Са побуњеницима су се повукле и њихове породице. Тако се у Скадру нашло око 2.000 избјеглица из Плава и Гусиња. Они су скренули на себе пажњу савезничких власти. Томе су много допринијели Италијани, без чијег судјеловања није била ни сама побуна. Они су, у заједници са присталицама краља Николе, хтјели да политички и војнички искористе ове избјеглице. И Енглези су се много заинтересовали за те догађаје. Тако је генерал Филипс упутио у Плав и Гусиње свог ађутанта, једног капетана, да испита ситуацију у вези са побуном и избјеглицама. Он је са собом повео 6—7 људи као тумаче, и то по препоруци албанског Косовског комитета.⁹⁴ Кад је дошао на терен, претставио се као нека комисија, али пошто није имао никаквих докумената, задржан је у Андријевици, па потом под пратњом упућен у Пећ.⁹⁵

С обзиром на све то, морала се и београдска влада озбиљније позабавити овим догађајем и избјеглицама из Плава и Гусиња. Сам претсједник министарског савјета наредио је да се одреди једно војно и једно цивилно лице, да би по препоруци испитали узроке побуне и њено угушивање.⁹⁶ Осим тога, препоручивано је да се некако среде прилике на граници и ријеши питање избјеглица из Плава и Гусиња. У вези са тим Врховна команда пише:

„Као општа мера за утишавање духова после афере у Плаву и Гусињу препоручује се да командант Зетске дивизиске области нареди свим пограничним командантима да свима начинима придобију Арбанасе на ред и мир и да учине све што могу саветима и делом, да се избеглице из Плава и Гусиња, које се налазе у Скадру и околини врате отуда на своја огњишта. За то би могао бити одаслан један наш официр у Скадар, да те избеглице репатрира и да им изда потребне путне исправе“.⁹⁷

На основу овог наређења, ускоро је у Скадар упућен један официр. Он је тамо стигао 6 маја и одмах се пријавио А. Мартиновићу, делегату за исхрану. Они су, у вези са плаво-гусињским избјеглицама, скупа посјетили француског генерала Фуртуа.⁹⁸ Али овај југословенски официр није могао ништа значајно ново да уради у вези са овим избјеглицама. Остало му је само да поднесе један опширан извјештај о ономе што је до тада било урађено на рјешавању тог проблема.⁹⁹

Као што је речено, плаво-гусињске избјеглице скренуле су на себе пажњу савезничких власти у Скадру. Прије свега, оне су

⁹³ Исто, обр. 37724.

⁹⁴ Исто, обр. 39752.

⁹⁵ Исто, обр. 36632 и 36712.

⁹⁶ Исто, обр. 38100.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Пуковник Фурту је био унапријеђен у чин генерала.

⁹⁹ АИИ, ф. 363, Врховна команда, обр. 39752.

се појавиле као избјеглице-незадовољници, што су Италијани вјешто експлоатисали. Осим тога, они су пали на терет управи града, јер су били без икаквих средстава. Али још већа пажња је скренута на њих када се међу њима појавио пјегави тифус, па је постојала бојазан да се не рашири по граду.¹⁰⁰

Чим су почели пристизати у Скадар, постали су предмет пажње и Извршног народног одбора и његовог делегата у Скадру, који је о томе редовно подносио извјештаје. Већ у свом извјештају од 2 марта 1919 год. он указује на ове избјеглице као на врло озбиљан политички проблем, с обзиром на италијанске и краља Николе планове. По наређењу Извршног народног одбора, Мартиновић је посјетио француског генерала Фуртуа и скренуо му пажњу на питање ових избјеглица. Али он је одговорио да у вези са тим не може ништа урадити, јер генерал Пијаћентини, командант италијанских трупа, као старији по рангу од њега, не поклања никакву пажњу његовим претставкама у вези са овим. Ипак је генерал Фурту изложио овај проблем генералу Франше Депереу, команданту савезничке источне војске, и тражио од њега инструкције. Осим тога, он је у заједници са генералом Таоном, командантом савезничких трупа за Црну Гору и Боку, приликом његовог боравка у Скадру, инсистирао да се ове избјеглице поврате кућама, с обзиром да је то најбоље рјешење за интересе државе СХС. Сам генерал Таон је 7-III-1919 писао команданту Зетске дивизиске области сљедеће: „Молим Вас да мјесне власти дозволе повратак овим избјеглицама и да буду сигурни и неузнемиравани. Не бих имао ништа противу мјера црногорских власти ако би ове предузеле противу извјесних коловођа и потстрекача побуне, те да би се обезбиједио ред у Црној Гори“ Даље наглашава да већина ових људи жели да се врати и живи у миру, па да заведенима треба опростити.¹⁰¹ Мартиновић је извјештао Извршни народни одбор о мишљењу генерала Фуртуа и Таона, па је овај дозволио повратак избјеглицама у своје крајеве. Мартиновић је о овом одобрењу обавијестио генерала Фуртуа, али се у међувремену десило нешто што је измијенило ситуацију. Наиме, било је предложено Франше Депереу да се избјеглице уклоне из града и предаду италијанском генералу Пијаћентинију. Пошто се Депере са тим предлогом сагласио, избјеглице су биле предате Италијанима. Због тога су делегат у Скадру и Извршни народни одбор били узнемирани, јер су знали да ће Италијани користити ове избјеглице у политичке сврхе, па су предузимали извјесне мјере да се то осујети. Али је већ било касно, јер су Италијани извели избјеглице из града и смјестили их у посебне логоре, под јаком стражом. Сада је делегат Мартиновић, преко својих агената и повјерљивих људи, почео да их извлачи из логора, и то у

¹⁰⁰ Исто.

Војноисториски институт (ВИИ), к. 639 бр. 26.

мањим групама, од 12—15 људи. Он им је потом давао пропуснице и упућивао их кућама. Успио је да на тај начин извуче неколико стотина избјеглица, а један број се и сам вратио кући не јавивши се никоме. У овом послу Мартиновићу су помагале, по наређењу генерала Фуртуа, и француске војне власти: они који би успјели да изиђу из логора могли су се сваког понедељника и четвртка јављати француским стражама на улазу у град, а ове су их спроводиле у стан делегата Мартиновића који им је потом издавао путне исправе и слао их кућама.

Избјеглице које су напуштале логоре сјеверно од Скадра јављале су се српском учитељу у Враки, који је од Мартиновића набављао за њих путне исправе.

Овакав рад био је једини начин да се избјеглице врате кућама, јер се није имало шта очекивати од разговора са Италијанима, под чијом су командом биле ове избјеглице. То је било мишљење и францускога генерала Фуртуа, па је и он препоручивао да се и убудуће продужи овакав рад на одашиљању избјеглица кућама.¹⁰²

Са тим избјеглицама одржавали су везу и људи краља Николе. Они су жељели да их искористе у борби против постојеће власти у Црној Гори. У том циљу логоре су посеђивали делегати који су избјеглицама дијелили и новац. Тако су им за бајрам дали по 5.000 круна на сваки логор, и то као дар краља Николе. У исто вријеме обећали су да ће им и убудуће давати новчану помоћ. Ови људи краља Николе одржавали су и састанке са претставницима избјеглица, па су преко њих успоставили везу са скоро свим главарима пограничних албанских племена, од којих су многи положили и заклетву краљу Николи.¹⁰³

Потстицана од Италијана и људи краља Николе, погранична албанска племена су стално изводила војничке акције, било самостално било у заједници са црногорским одметницима. Тако је 2 маја 1919 150—200 Албанаца прешло ријеку Бојану и напало жандармериске страже у селу Катрикол, гдје је било и сједиште среског начелства. Сјутрадан, 3 маја поново су напали ово село и опколили среско начелство. Тек када је 4 маја пристигла помоћ опкољенима, нападачи су одбијени.¹⁰⁴

Једна од највећих акција изведена је на граничном сектору код Тузи. Претставници краља Николе склопили су споразум са првацима племена Хота и Груда да заједнички изврше један напад на пограничне трупе. Једна група у јачини од 400 наоружаних људи, Албанаца и црногорских одметника, пребацила се 23 децембра 1919 са албанске територије из Кастрата и напала по-

¹⁰² АИИ, ф. 363, Врховна команда, обр. 39752.

¹⁰³ Исто, ф. 80, Извјештај М. Пламенца о стању у Црној Гори -- претсједнику владе Ј. С. Пламенцу, 20-IX-1919.

¹⁰⁴ Исто, ф. 363, Врховна команда, св. 41, стр. 326, Команда Зетске див. области, Ђобр. 1059 14-V-1919.

граничне трупе. Напад је био јак; успјело им је да потпуно разбију и заробе једну чету и да натјерају у бјекство Климентски одред који је имао знатне губитке. Којих је размјера био тај напад најбоље ће нам илустровати подаци о губицима српских, односно југословенских трупа: 10 војника и официра погинуло, 61 рањен, а 243 заробљена. Био је заробљен и сам командант одреда, један мајор. Поред тога, заробљено је и доста ратног материјала. Заробљеници су одведени у правцу Скадра.¹⁰⁵

Осим овога, током 1919 год. десио се још низ мањих сукоба и напада.

Београдска влада је била чврсто ријешена да брани границу према Албанији, и то линијом старе црногорско-албанске границе. „Никакве преговоре ни парламентирања — наређивао је министар војске и морнарице — односно ове граничне линије не треба ни с ким водити“.¹⁰⁶ Али стварне тежње београдске владе ишле су даље од тих граница, што се види из свих мјера које је она предузела у вези са Скадром. Осим тога, она организује опсежну пропаганду и другу активност међу албанским племенима дуж границе, с циљем да парира сличну активност Италијана и албанских националиста. Нарочиту пажњу она поклања племенима која се налазе на албанској територији. Тако је у марту 1919 године министар војске и морнарице наређивао сљедеће:

„Из Црне Горе и са истока с наше стране изаслати агенте у албанска племена према западу и на десној обали Дрима у Гоше, Трепаје итд., да их приволе да траже наше власти или преко делегација, или да бар везују пријатељство са нама. Ово радити опрезно“.¹⁰⁷

Осим тога, одржавани су разни састанци са главарима пограничних племена. Такав један састанак одржан је почетком 1919 год. у Плаву. Главари појединих племена давали су пристајак да југословенске трупе окупирају њихова племена, као на пр. претставници Горње Шаље и Климената. Њима су обећане сталне мјесечне плате, па су им и исплаћене за март мјесец 1919 године.¹⁰⁸

Ова активност је дала извјесне резултате, па поједина племена шаљу своје делегације у Београд да захтијевају њихово прикључење Југославији. У том циљу се, на пр., у марту 1919 упутила једна делегација из Краснића у Београд.¹⁰⁹

Осим пропаганде, предузимане су и друге мјере. Једна од њих била је формирање чета од албанског становништва, које су

¹⁰⁵ Исто, ф. 369, II армиска област, обр. 5593 12-I-1920 — Врховној команди, св. 52, стр. 1.

¹⁰⁶ ВИИ, к. 638 бр. 43, Ком. Зетске див. области, пов. Ђобр. 367 16-III-1919.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Исто, к. 643, бр. 30, Климентски одред бр. 182 16-XI-1919.

¹⁰⁹ Исто, к. 638, бр. 43, Ком. Зетске див. области, пов. Ђобр. 367 16-III-1919.

имале задатак да нападају италијанске постаје дуж границе и да врше агитацију међу Албанцима против Италије. Ова активност се одвијала по инструкцијама повјереника краљевске владе са Цетиња. Тако је по договору са њим један Арбанас организовао четири чете, које су имале укупно око 100 људи из разних албанских племена. Једна од ових чета требало је да узнемирава Италијане у Кастратима, друга, најјача, у Коплику, а остале двије да спречавају пролаз и кидају везе Италијанима. Веће акције ове чете су заједнички изводиле, а мање појединачно. Први озбиљнији напад извршен је 20 августа у Коплику, а други 22 августа у Кастратима. Осим војних акција, ове чете су вршиле и пропаганду против Италијана. Основне пароле су им биле: Нећемо Италијане у нашим мјестима, они су наши непријатељи; Истјерајмо их из наших крајева; Они немају право да држе војску у нашој земљи; Конференција мира није још ријешила питање Албаније итд.¹¹⁰

Због сталних сукоба и запетог стања на црногорско-албанској граници београдска влада се није ограничила само на пропаганду и антииталијанску активност. Министарски савет и Врховна команда су се носили мишљу да окупирају неке албанске територије, како би се спријечила веза појединих племена са Скадром и онемогућио евентуални упад са албанске територије присталица краља Николе, Италијана и Албанаца. Тако је издато наређење да се изврши окупација територије племена Шаље и Климената, што је и учињено крајем септембра 1919 године.¹¹¹ Са том мјером сагласио се и командант Скадра, француски генерал Фурту. Њему је југословенски повјереник у Скадру скренуо пажњу на италијанску агитацију у Плаву и Гусињу и на разне пљачке којима су извргнути југословенски грађани при проласку преко албанске територије. „Рекао сам му том приликом, — каже повјереник у свом извјештају, — да ћемо можда ми бити принуђени ради заштите наше границе и обезбеђења комуникација на тој страни, да истакнемо мања одељења у Шаљи и Климентима. Господин генерал се потпуно сложио са евентуалном применом ове мере сигурности налазећи да је она сасвим оправдана и природна“.¹¹²

Клименти и Горњошаланци су углавном мирно примили југословенску војску. Да би се ова племена што чвршће везала, повјереник краљевске владе са Цетиња препоручио је да се тамо организује привремена власт од њихових људи и по њиховим законима и обичајима. Ова власт би требало да издаје пропуснице за Скадар и врши полициску службу. Он је препоручивао, даље, да се том становништву учине све олакшице, како би се придо-

¹¹⁰ Исто, к. 638, бр. 16, Ком. Зетске див. области, Ђобр. 3140 9-IX-1918.

АИИ, ф. 364, II армиска област 3937 2-X-1919 — Врховној команди св. 48, стр. 82.

¹¹² ВИИ, к. 645 бр. 28, Ком. Зетске див. области пов. бр. 1408 9-IX-1919.

било за Југославију.¹¹³ Али организовање власти у овим племенима није глатко ишло, па је 8 новембра 1919 упућен у Клименте мајор Мило Рашовић да испита расположење народа и главара. Он се у Климентима задржао пет дана. 12 новембра одржао је један скуп са свим првацима племена. Они су истакли њихове старе жеље да могу слободно трговати са Скадром. Осим тога, жалили су се што повјереници из њихових села не примају редовно плату, која им је обећана на састанку у Плаву, а која им је једном и издата у марту мјесецу.¹¹⁴

Југословенске трупе у овим племенима остале су углавном до краја 1919 год. Из Горње Шаље су се морале повући због великог снијега, јер је са посадом било немогуће одржавати везу, а Климентски одред је био, као што смо видјели, крајем 1919 године уништен нападом око 400 Албанаца и црногорских одметника. Када су албанске власти у марту 1920 преузеле управу у Скадру, приступиле су организовању власти и у овим пограничним племенима, па и у Климентима. Повјереник краљевске владе са Цетиња је препоручивао да војне власти осујете ту намјеру.¹¹⁵

У вријеме окупације Горње Шаље и Климената, Андрија Радовић је упутио једно писмо претсједнику владе у коме предлаже да се окупира читава десна обала Дрима и Бојане и да се дође до пред сам Скадар.¹¹⁶ Али овај Радовићев предлог није прихваћен. Напротив, министар војске и морнарице наредио је да се не врши никаква даља окупација на десној обали ријеке Дрима, већ да се постепено, отпочне евакуација Горње Шаље и Климената, уколико то ситуација налаже.¹¹⁷ Ипак је наређено да се изврши окупација цјелокупне зоне на десној обали Бојане, од језера до мора.¹¹⁸ Али то није одмах урађено, па је на инсистирање краљевске владе поново наређено заузимање читаве десне обале Бојане, што је и учињено почетком 1920 године.¹¹⁹ Ови покрети југословенских трупа изазвали су оштре протесте Италијана, који су захтијевали да се оне повуку са заузетих положаја дуж десне обале Бојане.¹²⁰

Због догађаја који су се десили током 1919 године дуж албанско-црногорске границе, и због тога што је албанска терито-

¹¹³ Исто, к. 643, бр. 30, Команда Зетске див. области, пов. бр. 2061 30-X-1919.

¹¹⁴ Исто, Климентски одред обр. 182 16-XI-1919.

¹¹⁵ Исто, к. 638, бр. 15, Ком. Зетске див. области, Ђобр. 9148 24-IV-1920. АИИ, ф. 364 Врховна команда, стр. пов. обр. 44937 2-XI-1919, св. 49, стр. 271.

¹¹⁷ Исто, Министар војске и морнарице, пов. ф. Ђобр. 40722 4-XI-1919 — Врховна команда, св. 49, стр. 289.

¹¹⁸ Исто.

Исто, ф. 369 II армиска област, обр. 5616 16-I-1920 — Врховна команда, св. 52, стр. 100.

¹²⁰ Исто, II армиска област, Ђобр. 6153 12-III-1920 — Врховна команда, св. 54, стр. 265.

рија била стално прибјежиште црногорских побуњеника,¹²¹ као и због расположења самих Италијана и Арбанаса, југословенске власти су се плашиле да се из Албаније не изврши инвазија њене територије. Зато су биле стално будне према албанској граници, па су тамо држале прилично јаке војне снаге, које су биле подијељене на барски и подгорички отсјек. Барски отсјек је имао 1.500 ефективних пушака, 68 пушкомитраљеза, 11 митраљеза, 6 брдских топова итд., а подгорички 2.100 ефективних пушака, 19 пушкомитраљеза, 12 митраљеза, 3 брдска и неколико пољских топова.¹²²

Београдска влада је будно пратила догађаје у Скадру и околини. Када су у марту 1920 савезничке трупе почеле да напуштају Скадар, она је била узнемирена. Скадар су прво напустили Енглези. Спремали су се да то ураде и Французи, док су Италијани и даље остајали у граду. То је узнемиравало београдску владу. Због тога је она предузела мјере у Цариграду, код команданта савезничких трупа, да би Французи и даље остали у Скадру. Ако то није могуће, молили су да се југословенским трупама преда управа у Скадру. Али Франше Депере, иако велики пријатељ београдске владе, није могао испунити ову њену молбу.¹²³ Французи су напустили Скадар у марту, али су то ускоро урадили и Италијани, крајем маја 1920 год. У Скадру су остале само албанске власти.

У вријеме напуштања Скадра од стране Француза, А. Радовић је упутио влади захтјев да се Скадар одмах окупира.¹²⁴ Али овај предлог није прихваћен. Као што смо видјели, влада је већ била покушала да то уради легалним путем, тј. по одобрењу команданта Савезничке источне војске, али јој то није успјело.

Уочи одласка савезника из Скадра, појачали су своју активност и албански националисти. Они су се плашили да послје одласка савезничких трупа не упадну у Скадар српске трупе. Зато је 4 марта 1920 године одржана у Скадру једна велика скупштина албанских првака, међу којима су били и албански прваци са Косова. На скупу је донесена резолуција којом је тражена потпуно независна Албанија. Скупштина је изабрала једну делегацију од четири члана која је требало да са збора пође у Париз и конференцији амбасадора предочи захтјев о независној Албанији.¹²⁵

¹²¹ Мајор Војин Лазовић је са својом групом био у Кастратима, Саво Расповић, који је оперисао око Бара и Улциња, увијек се пребацивао у Албанију када би запријетила опасност, у Медови је постојао центар присталица краља Николе, гдје су сви окупљани, наоружавани и одатле упућивани у Црну Гору ради пропаганде и војних акција.

¹²² АИИ, ф. 369, Врховна команда, обр. 49034 18-III-1920, св. 54, стр. 325.

¹²³ Исто, Министарство војске и морнарице, пов. Ђобр. 52277 9-III-1920 и 52658 14-III-1920 — Врховна команда, св. 54, стр. 191 и 320.

¹²⁴ „Народна ријеч“, год. III, бр. 76, 28-IV-1921.

¹²⁵ ВИИ, к. 368 бр. 15, Плаво-гусињска посада, бр. 315 16-III-1920.

Упоредо са тежњом да од пограничних албанских племена створи своје војно и политичко упориште, црногорска емигрантска влада је тежила да Скадар претвори у једно снажно пропагандно и војно упориште. У том циљу покушала је да добије и сагласност ондашње албанске владе, чији су чланови ушли у Скадар 10 марта 1920 године и прихватили администрацију града из савезничких руку. Црногорска емигрантска влада хтјела је да искористи околност што је од оружја намијењеног за њене присталице, а које се налазило у Медови, посредством једног италијанског обавјештајног официра, дато за потребе албанске владе, 350 пушака, 35 сандука муниције и 90 униформи. По наговору овог италијанског официра један црногорски командир отишао је у Скадар да, као противуслугу за ово оружје, тражи од албанског министра унутрашњих послова дозволу да се војна мисија краља Николе пресели из Медове у Скадар и да се одобри концентрација црногорске емигрантске војске у околини Скадра. Али је албански министар избјегавао да прими овог официра краља Николе, па је он, по наговору оног италијанског обавјештајног официра, без одобрења изнајмио једну кућу за војну мисију краља Николе. Југословенске власти су због тога оштро протестовале, па су претставници краља Николе морали напустити Скадар, јер су им нове албанске власти забраниле боравак у граду и поред тога што су им Италијани дали исправе.¹²⁶ Као што се види, пропао је покушај присталица краља Николе да од Скадра направе своје војно и пропагандно упориште. Али њихова ситуација у Албанији ускоро је постала још гора. По свој прилици, албанска влада није жељела у оном моменту никакве заплете и сукобе на албанско-црногорској граници, јер је то отежавало њен ионако тежак положај. Како су изјављивали њени људи, она је жељела побољшање југословенско-албанских односа, па се, према изјави француског генерала Фуртуа, спремала да у Београд пошаље своје људе ради преговора.¹²⁷ Ова влада није жељела да Црногорци-одметници изазивају сукобе на албанско-црногорској граници, јер је, поред осталог, активност тих одметника била један од разлога за акције југословенских власти у Скадру и околини. Било је корисно за нову албанску владу да тај повод ликвидира. Зато су албанске власти предузеле мјере да ове одметнике уклоне из пограничне зоне. На иницијативу албанских власти, одржали су у Скадру један састанак претставници свих пограничних села, на коме се расправљало о стању на граници. Они су за 30 април 1920 заказали скуп свих тих села, на коме би захтијевали да се црногорски одметници уклоне са њихове територије, јер желе мир.¹²⁸

¹²⁶ АИИ ф. 107, Ком. П. Вуковић — М. Вујовићу, 15-III-1920 и пор. Лука Бурковић — М. Вујовићу, 28-III-1920.

¹²⁷ Исто, ф. 360, II армиска област, Бобр. 6208 15-III-1920 — Врховна команда, св. 54, стр. 319.

¹²⁸ Исто, Бобр. 6456 5-IV-1920 — Врховна команда, св. 55, стр. 239.

Црногорски одметници су се слободно кретали по Скадру и сјеверној Албанији, под заштитом Италијана. Али Италијани су морали крајем маја 1920 да напусте Скадар и сјеверну Албанију, па је положај црногорских одметника постао врло тежак. Била је укинута и црногорска одметничка команда у Медови.¹²⁹ Ипак су црногорски одметници и даље користили албанску територију, јер су се тамо склањали чим би били угрођени у пограничном појасу Црне Горе. Али све је то било безначајно у односу на 1919, јер је одметнички покрет у Црној Гори крајем 1919 и почетком 1920 био добрим дијелом ликвидан, а осим тога — Италијани су били напустили Скадар и сјеверну Албанију.

Али, црногорска емигрантска влада водила је једну чудну политику. Она се слијепо ослања на Италијане који су против тога да Скадар и околина припадну Црној Гори, односно Југославији, јер желе да обезбиједу свој протекторат над Албанијом у кључујући и Скадар и његову околину. Она такође сарађује са пограничним албанским племенима, која по наговору Италијана и разних националистичких елемената из Скадра траже велику Албанију, у коју би ушле и оне територије које је Црна Гора добила после 1878 и 1912 године. Осим тога, она сарађује и са разним албанским националистичким удружењима у иностранству и договара се са њима о заједничкој акцији. У вези са тим, у једном акту министарства спољних послова из Београда се каже: „Наш делегат у Скадру јавља, да Хасан-бег Вучитрнац вратио се из Беча и Швајцарске у Тирану и отуда писао Ферату и Ђелим-бегу и позвао их ради договора за пролетњу кампању против нас. Каже, да је обезбедио средства и да је њихов бечки и швајцарски комитет дошао у везу и споразум са нашим хрватским и црногорским незадовољницима за истовремену акцију коју ће помагати Данунцио, а ни званична Италија неће гледати хрђавим оком“.¹³⁰ У исто вријеме црногорска емигрантска влада живо се интересује за судбину Скадра, сматрајући искључиво себе за истинског поборника да Скадар припадне Црној Гори. Још у току рата црногорска влада је увијек истицала у плановима свога територијалног проширења Скадар и сјеверну Албанију. Тај захтјев је изнијела и црногорска емигрантска влада у меморандуму од 5 марта 1919, који је предала конференцији мира. У трећем дијелу овог меморандума, у коме се говори о захтјевима Црне Горе, постоји посебно поглавље „Скадар и околица“ у ком су врло опширно изнесени историски, географски, етнички и економски разлози на основу којих се тражи да Скадар и околина припадну Црној Гори. При томе се позива на одредбе Лондонског

¹²⁹ Исто, ф. 10, Команда Црногорских трупа, бр. 1670 6-VI-1920.

¹³⁰ ВИИ, к. 638, обр. 15 Команда II армиске области, Ђобр. 6084 10-III-1920.

пакта од 1915, према коме су савезници признали право Црне Горе на Скадар и територију до ријеке Дрима.¹³¹

Црногорска емигрантска влада се трудила свим силама да докаже да се једино она бори за то да Скадар припадне Црној Гори. У том смислу је службени орган владе „Глас Црногорца“ објавио низ чланака.¹³² У тим чланцима се нападају Андрија Радовић, Јанко Спасојевић, београдска влада и њена делегација на конференцији мира и тврди се да су они против тога да се Скадар припоји Црној Гори, како би се на тај начин напакостило Црној Гори, за коју Скадар много значи. Због тога су и говорили да је таква политика највеће издајство од Косова. Из онога што је изнијето у овом чланку види се да те оптужбе немају основа. Али црногорска емигрантска влада хтјела је да на Албанском питању створи себи политички капитал, сматрајући да масе у Црној Гори само сањају о Скадру и рјешење свих својих проблема виде у добијању Скадра. Због тога је ова влада и жељела да само за себе задржи заставу борбе за Скадар, оспоравајући то право свакоме другом. Питање Скадра црногорска емигрантска влада је износила и као аргуменат који је говорио у корист рестаурације Црне Горе, тврдећи да би обновљена Црна Гора добила Скадар, а њеним утапањем у Србију изгубила га је и за себе и за Југославију. Али активност црногорске емигрантске владе у вези са Скадром није имала никаквих значајнијих посљедица.

Иако је активност црногорске емигрантске владе и њених присталица била добрим дијелом онемогућена у Скадру и сјеверној Албанији, ипак до смиривања на албанско-црногорској граници није дошло. Разни националистички и шовинистички елементи, нарочито избјеглице са југословенске територије, нијесу прекидали своју дјелатност. Они су стално агитовали против Југославије и потстрекавали погранична племена на оружане акције. У све то били су и даље умијешани Италијани. Иако су се они повукли из Скадра и сјеверне Албаније, њихови агенти су и даље били врло активни. Оружје које се налазило у рукама пограничних албанских племена било је добрим дијелом италијанског поријекла. Немири на црногорско-албанској граници и притисак који је са те стране вршен на нову југословенску државу био је потребан Италијанима да би и на тај начин довели у што тежи положај владу СХС у преговорима око Јадранског питања. Иако су се њене трупе евакуисале, позиције Италије у Албанији су биле врло јаке, јер је ускоро склопила са владом у Тирани један споразум који јој је давао многа овлашћења.¹³³ Због свега то-

¹³¹ Црна Гора на конференцији мира, Глас Црногорца, бр. 71. год. 47 1/14/ јуна 1919. — Ове исте аргументе износио је и Андрија Радовић, односно влада краљевине СХС, тражећи да се Скадар припоји Југославији.

¹³² Скадар и „народна невоља“, бр. 67 од 5/18/-IV-1919; Скадар највеће издајство од Косова, бр. 71 од 1/14/-VI-1919; Памтите Црногорци, 15-VI-1919; Скадар 15/28/-VI-1919.

¹³³ Народна ријеч, год. II, бр. 22, 25-VIII-1920.

га, изгледа да оно што се дешавало на граници није било без знања владе из Тиране. Истина, она је за све то оптуживала југословенске власти, па је у вези са тим развијала врло живу пропаганду у свијету. Ипак, последице једног оштрог сукоба на граници, до кога је дошло у љето 1920, она је изразила извињење, правдујући се да она не може обуздати наоружане банде дуж границе.¹³⁴

Али сличне снаге су дјеловале и са ове стране границе. Разни буржоаски и шовинистички елементи стално су харангирали и потстицали на сукобе. Они су не само предузели опсежне акције у самом Скадру и сјеверној Албанији и на конференцији мира већ су и у самој земљи, нарочито у Србији и Црној Гори, водили у вези са Скадром врло живу кампању преко штампе и разних зборова, желећи да масама претставе питање Скадра као национални проблем број 1, и тако скрену поглед маса са горућих унутрашњих политичких, националних и економских проблема. Још током 1919 организовани су по Црној Гори разни зборови на којима је захтијевано да се Скадар припоји Југославији. Такав један збор одржан је на пр. 4 августа 1919 год. у Подгорици. Организатори су се потрудили да на њему учествују и претставници пограничних албанских племена Хота, Груда и Кастрата. На збору је донесена резолуција о томе да Скадар мора припасти Југославији.¹³⁵ И касније су одржавани такви зборови. Тако је у Цетињу 25 марта 1920 године одржан један збор, коме су присуствовали углавном виши чиновници и трговци. И овом приликом је донесена резолуција којом се захтијевало да се Скадар припоји Југославији.¹³⁶ Врло обимна и оштра кампања у вези са Скадром вођена је и преко штампе. У томе су се нарочито истицала два листа који су излазили на Цетињу. То је била „Народна ријеч“, која је почела да излази 1919 године прво као орган демократске омладине, а потом Демократске странке, и „Црна Гора“, која је почела да излази 1920 године као орган Радикалне партије. Ова два листа су се просто утркивала у тој кампањи, јер је Скадар био постао врло значајан фактор у политичко-страначкој игри. Партије су се, првенствено Демократска и Радикална, међусобно оптуживале да њихови политичари, када су били на власти или у разним дипломатским делегацијама, нијесу довољно урадили, или да су просто криви што Скадар није додијељен држави СХС. Али ови листови су били јединствени у једноме: у распиривању шовинистичких страсти у масама и приказивању Скадра као лијека за све народне недаће. Тако је „Народна ријеч“ писала у октобру 1919 године следеће: „Скадар је једно крупно питање, не само наше националне части, него и нашег опстанка, живота и наше боље будућности“.¹³⁷

¹³⁴ Исто, год. III, бр. 79, 8-X-1921.

¹³⁵ АИИ, ф. 364; Врховна команда, обр. 42323 20-VIII-1919.

¹³⁶ Ђ. Пејовић: Четири прилога из историје КПЈ у Црној Гори. Историјски записи, бр. 1 год. 1959.

¹³⁷ Народна ријеч, год. I, бр. 39, 18-X-1919.

У овом духу је писала сва грађанска штампа и касније. Тако је радикалска „Црна Гора“ писала годину и по дана касније следеће:

„Као што се град Скадар, у народној фантазији, није могао подићи, док у темељ нијесу узидали Гојковицу младу, тако се ето ни овај крај наше простране државе неће моћи учврстити нити изградити — но овога пута не у народној фантазији, већ у реалности у најсуровијој збиљи — док му се у темеље не удари сами град Скадарски“.¹³⁸

Али ова штампа није се ограничила само на оване. Она је ишла још даље, па је све до рјешења тзв. Албанског питања позивала масе да саме упадну у Скадар. Тако је, у вријеме поновног заострења и сукоба на црногорско-албанској граници у августу 1920 год. „Народна ријеч“ донијела чланак под насловом „На Скадар“, у коме се поред осталог каже:

„И устао је овај добри српски народ: устали су Кучи и Пипери, устали су Бјелопавлићи и Братоножићи, устали су Подгоричани и Зећани, устали су Горњи и Доњи Васојевићи, устала су сва наша погранична племена, не само да одбију нападе арнаутских банда, које су нашем пограничном становништву већ дозлогрдиле, него и са увјерењем да је обмањивања и узалудног чекања било доста и да је већ крајње вријеме да пођу на Скадар.

Данас се трећина, ако не и више, најбољих синова ове српске покрајине, о своме круху и руху налази с оне стране Хотског блата на маршу, са лозинком: напријед на Скадар!

Нека је благословен тај глас, тај поклик, ранијих наших генерација као и ових данашњих, и — част онима који иду и пођу за њим“.¹³⁹

У том погледу иза демократске „Народне ријечи“ није застајала ни радикалска „Црна Гора“ Осврћући се на шовинистичко писање скадарског листа „Беса шкиптаре“ о репресалијама које треба извршити на граници, „Црна Гора“ каже да ако се проспе и једна кап крви да ће Црногорци упасти у Скадар. „Наша племена — каже овај лист — а најближи арбанашке комшије, Кучи, Зећани, Крајињани и Црмничани у освету своје браће уштаће као један, право отићи у Скадар, и тамо кратко без околишења, праведним гњевом распаљени све под осветнички нож ставити“.¹⁴⁰

Ускоро затим у „Црној Гори“ се појавио чланак под насловом „Скадар вас очекује“ у коме неки тобожњи скадарски муслиман поздравља напријед цитирани чланак и на крају каже да их једва очекују у Скадру.¹⁴¹

¹³⁸ Црна Гора, год. II, бр. 21, 22-III-1921.

¹³⁹ Народна ријеч, год. II, бр. 23, 28-VIII-1920.

¹⁴⁰ Црна Гора, год. II, бр. 21, 22-III-1921.

Исто, бр. 29, 19-IV-1921.

Са овим позивима се није престало скоро све до рјешења Албанског питања. Тако је уочи тог догађаја „Народна ријеч“ писала: „Нити можемо пристати, нити ћемо пристати на уговор о независној Албанији, док Скадар с облашћу не буде наш, док се не осигурају границе наше према сјевероисточној Албанији и док не будемо равноправни с Талијанима у односу на албанску пројектовану државу“ Ако влада не уради што треба „у том случају нека зна да ће народ српски у Црној Гори, уз потпору свих патриота југословенских а уз помоћ пограничних племена „арнаутских“ који су били чисти Срби и хоће да се поврате старој браћи, учинити своје, умарширати до означених граница и одржати онамошње неослобођене крајеве у будућој заједници, ма какве биле тешкоће и ма ко нам се испријечио и сметао“.¹⁴²

Осим преко зборова и штампе, ставови ових кругова су се манифестовали и на друге начине. Тако је 1920 отишла у Београд једна делегација из Црне Горе, која је посјетила мјеродавне факторе и захтијевала од њих да стално имају на уму питање Скадра, јер је оно од животног значаја за Црну Гору.¹⁴³

Осим тога, у августу 1920 године једна група посланика из Црне Горе поднијела је влади захтјев да се изврши окупација Скадра.¹⁴⁴ Ови црногорски посланици су били врло активни у вези са Скадром, па су често о томе постављали питања, подносили интерпелације и држали говоре.¹⁴⁵

Сви посланици из Црне Горе (изузев, наравно, комунистичких, који су били већ стављени ваџ законом) посјетили су 8 октобра заступника министра спољних послова и тражили да се у захтјевима по питању Скадра мора ићи до крајњих граница.¹⁴⁶ Ускоро затим они су телеграфским путем упутили Пашићу, који је био у Паризу на конференцији о Албанском питању, своје гледиште о Скадру и албанским границама, тражећи да се не прихвати солуција која не би задовољила легитимне потребе Црне Горе и омогућила слободан саобраћај Језером и Бојаном.¹⁴⁷

Захваљујући таквој активности једне и друге стране, стално је долазило до сукоба на граници, од којих треба посебно забиљежити оне који су се десили у љето 1920 и 1921 године.

У љето 1920 била је развијена врло жива пропаганда југословенске, а посебно црногорске штампе за поход на Скадар. У исто вријеме албански националисти у Скадру, а нарочито из-

Народна ријеч, год. II, бр. 72, 14-IX-1921.

¹⁴³ Црна Гора, год. II, бр. 21, 22-III-1921.

¹⁴⁴ Народна ријеч, год. III, бр. 76, 28-IX-1921.

¹⁴⁵ О овој активности у скупштини у вези са Албанским и Скадарским питањем писаћемо опширније другом приликом.

¹⁴⁶ Народна ријеч, год. III, бр. 81, 15-XI-1921.

Исто, бр. 82, 19-X-1921.

беглице са Косова, развили су такође живу кампању против Југославије. Говорили су да Црногорци све пале и убијају и да се спремају да упадну у Скадар. На тај начин су окупили 2—3 хиљаде Скадрана. Ови људи су прво хтјели да се обрачунају са југословенским присталицама у Скадру, а то су били есадовци. Због тога су многе похапсили и запалили им куће. Осим есадоваца, похапсили су и многе Црногорце, односно Србе, који су живјели у Скадру. У исто вријеме развили су фронт према Југославији.¹⁴⁸

До врло затегнуте ситуације на црногорско-албанској граници дошло је и у љето 1921 године. Штампач у Црној Гори је и тада позивала на поход на Скадар. У исто вријеме, у Црну Гору је дошао и пензионисани генерал Митар Мартиновић да купи добровољце за упад у Скадар. Али ова његова акција сакупљања добровољаца није успјела.¹⁴⁹ Потстрекавани из Југославије, побунили су се и Миридити против централне владе у Тирани и прогласили своју републику. Чак је једна њихова делегација отпутовала у Женеву да тражи засебну републику. Све је то отежавало положај централне албанске владе у Тирани, па је предузимала војничке и дипломатске кораке да ликвидира ову побуну. Против Миридита је спремила војску, а у Друштву народа је оптуживала владу СХС да врши нападе на албанску територију.¹⁵⁰

Изазивајући сукобе на граници, циљ и једне и друге стране био је да изврши притисак на конференцију амбасадора, која је у Паризу рјешавала Албанско питање.

Али оваква политика југословенске буржоазије у односу на Албанију и Скадар није уживала подршку радних маса Југославије, а посебно оних у Црној Гори. Оне су се ограђивале од такве политике, уочавајући да она није инспирисана потребама и интересима народа, већ да има за циљ да скрене пажњу маса са горућих унутрашњих проблема, које буржоазија није хтјела да рјешава. Расположење и схватање тих маса најбоље су изражавали комунисти. Они су отворено и оштро критиковали шовинистичку кампању, а посебно ону која је проповиједала поход на Скадар. Баш у вријеме када је та кампања достигла врхунац, када су одржавани разни зборови у вези са Скадром и када су поједини генерали обилазили Црну Гору ради сакупљања добровољаца за поход на Скадар, комунисти су дигли глас протеста. Руководилац црногорских комуниста Јован Томашевић је написао један проглас у коме је оштро осудио те авантуристичке планове буржоазије, указујући на то шта је прави циљ ове кампање. Тако се у прогласу каже: „Неко нема рачуна да се народ смири и да разгледа себе и око себе — и да види страшну чињеницу да је рад-

¹⁴⁸ Исто, год. II, бр. 31, 25-IX-1920.

¹⁴⁹ Државни архив — Цетиње, Окружни суд, V-1921-107.

¹⁵⁰ „Црна Гора“, год. II, бр. 65, 2-IX-1921, бр. 76 11-X-1921, бр. 77 14-X-1921; Народна ријеч, год. III, бр. 79 8-X-1921.

нику и сељаку у овој земљи већ одавна објављен рат — рат без поштеде и милосрђа. Да, другоги, објављен је народу рат од стране његових садањих управљача, достојних замјеника вахмајсторске владавине, — од стране трговачких шпекуланата и осталих дерикожа и душмана раднога народа. Међутим, да би то прикрила централна влада извукла је из глиба оне кукавне покојнике и срамотне банкрот-ђенерале, који сатријеше у прошлим ратовима толику дивну младеж црногорску. Они су се последњих дана, тобоже тајно, а стварно под окриљем власти, снабђивани крвавим југословенским динарима — дали у куповицу и купљевину јунаштва и јунака — да их опет воде на кланицу — на Скадар. Они хоће да буду некакви југословенски Данунцији — жапци једни!...“

Дакле, црногорски комунисти су учавали у чему је суштина читаве ове кампање. Због тога су указивали да није сиромашни албански народ непријатељ црногорског народа, већ да је то домаћа буржоазија и да се против ње треба борити. То је недвосмислено речено у овом прогласу који се завршава следећим рјечима: „Другови! Нема тамо ваших непријатеља куда хоће да вас воде — него један народ несрећан и страдалнички — као и ви сами, који ужасно пати од талијанских и југословенских империјалиста и домањих изрода — баш као и ми. Непријатељ је наш за нашим леђима! Ви га знате, другови! Управљајте се према томе. Доље с ратом! Рат проповједницима рата. Живјело радничко ослобођење!“¹⁵¹

Овај проглас је Томашевић умножио на шапирографу и имао намјеру да га растури међу војницима, ако би се ови упутили према Скадру. Приликом једног претеса његовог стана, у октобру 1921 године, полициске власти су заплјениле овај проглас. У једном акту Окружног начелства у Цетињу се у вези са тим каже следеће: „Ово начелство изврћеним претресом нашло је у кући Јована Томашевића литографисани проглас без датума и потписа, који је намијењен да омета добровољце да не би учествовали у акцији за Скадар“.¹⁵²

Због тога је Окружно начелство предало Јована Томашевића Окружном суду у Цетињу, оптужујући га да „са својим прогласом на радно становништво, позива исто на револуцију“, па на основу Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави тражи „да га суд. хитно осуди“¹⁵³ Томашевић је на основу ове оптужбе ухапшен, али је иследни орган прекинуо истрагу и пустио га из затвора, с тим да плати трошкове притвора и ислјеђења.¹⁵⁴

¹⁵¹ Ђ. Пејовић: Четири прилога из историје КПЈ у Црној Гори, Историски записи, св. 1 год. 1959.

¹⁵² АИИ, Архив Одјељења за историју радничког покрета бр. 6289. V (5-18/21).

¹⁵³ Државни архив — Цетиње, Окружни суд. V 1921—107.

¹⁵⁴ Исто.

Томашевић је током истраге поновио оптужбе против буржоазије које је био изнио у цитираном прогласу. На питање и сљеденика шта је желио да постигне прогласом, Томашевић је одговорио: „Ако би Митар Мартиновић имао успеха са намјераваном „данунцијадом“, проглас сам хтио лично растурити међу његовим трупима са циљем, да му спријечим намјеравану пустило-вину — авантуру“ На питање: „На које непријатеље иза леђа упућујете раднике и сељаке?“, Томашевић је одговорио: „На све оне који га шаљу на Скадар. У конкретном случају на југословенске Данунције и све оне, који су их јавно и тајно помагали“.¹⁵⁶ Ову пропаганду у вези са Скадром Томашевић је окарактерисао као „подгријавање лажног патриотизма“, који нема везе са интересима народа.¹⁵⁶

Осим на овај начин, Томашевић је и живом ријечју агитовао против планова буржоазије, повезујући се са људима из појединих крајева и објашњавајући им намјере буржоазије. У вези са оваквим Томашевићевим радом и његовим прогласом вршене су преметачине и код других лица. Тако је наређено да се код три сељака из села Брчели у Црмници „хитно изврши претрес и према њима предузму потребне мјере“, јер су осумњичени као агенти Јована Томашевића и да су по његовим упутствима агитовали против сакупљања војске.¹⁵⁷

Као што се види, црногорски комунисти су имали пуно разумијевања и љубави за „несрећни и страдалнички“ албански народ. Тиме су они манифестовали, још у првим годинама живота КПЈ, високу интернационалистичку свијест, иступајући против планова југословенске буржоазије у односу на Албанију. Они су били спремни и на страдања због таквог свог става. То се и десило руководиоцу црногорских комуниста Јовану Томашевићу.

Ускоро је Албанско питање било ријешено. Новембра 1921 године конференција амбасадора у Паризу је утврдила албанске границе, које су се углавном поклапале са онима које је утврдила конференција амбасадора у Лондону 1913 год. То је рјешење ускоро потврдило и Друштво народа у Женеви.¹⁵⁸ Тиме је било скинуто са дневног реда и Скадарско питање. Истина, оно је у Југославији и даље постојало, али не као неко стварно питање, већ као пропагандни адут у партиско-политичкој игри, па је као такво стално фигурирало на страницама југословенске буржоаске штампе.

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ АИИ, Архив Одјељења за историју радничког покрета бр. 6289 V 15-18/21/.

¹⁵⁸ Народна ријеч, год. III, бр. 90, 16-XI-1921, бр. 91 19-XI-1921 бр. 92 23-XI-1921.